

Pomogáts Béla

Idő a számvetésre

Irodalmunk a nyolcvanas évek végén

1.

Aszínpad még a régi, a játék és a szereplők azonban már újak: abban, aki a magyar irodalmi életet szemléli a nyolcvanas évek végén, ez a benyomása keletkezik. Az irodalom intézményrendszere még olyan, amilyenek az elmúlt harminc esztendőben kialakult: megszűnt, átalakult vagy útjára indult néhány folyóirat, létrejött néhány kisebb könyvkiadó (hasonlók korábban is működtek, például a megyei könyvtárak, művelődési házak vagy múzeumok kezelésében); az az intézményi szerkezet, amelynek a mindenkori irodalompolitika, az írószövetség és a különféle publikációs fórumok voltak a meghatározó alkotóelemei, lényegében nem változott. Csakhogy időközben mindaz, ami ennek az intézményi szerkezetnek a keretei között tevékenykedik, radikális módon átalakult. A nyolcvanas évek végének magyar irodalmi kultúrája már szinte semmiben sem hasonlít ahhoz, amiben az én nemzedékem: a negyven-ötvenes generáció felnőtt, amivel küzdött, amivel kiegyezett, amihez hozzászólt. Kicsérélődött az irodalmi élet mint organikus rendszer sejtállománya, megváltoztak reflexei és életfolyamatai: a hagyományos díszletek között egy új drámai játék pereg a szemünk előtt.

Teljes mértékben átalakult ennek az irodalomnak — hogy is mondjam? — a „személyi szerkezete”. Az irodalom mindig a nagyszabású alkotó egyéniségek dolga, ha akadnak is évek vagy korok, amikor élre törnek a szónokok, a szervezők, az impresszáriók. A nagy alkotó egyéniségek nemcsak az általuk létrehozott klasszikus értékek révén vannak jelen, hanem személyiségük, gondolkodásuk, magatartásuk ösztönző és formáló erejével is; ők szabják meg az irodalmi élet erkölcsi normáit: az etikát és az etikettet, az ő szellemi vonzásuk erőterében, esetleg ezzel az erőterrel küzdve alakul a kultúra, sőt a hazai, illetve közép- és kelet-európai hagyományok szerint a nemzeti tudat. Egy-egy nagy íróegéniség valósággal mintává válik, az általa hirdetett nézetek, az általa képviselt magatartás vonzásába kerítheti az irodalmi életet vagy ennek kitüntetett csoportjait. Egy-egy irodalmi korszak színpadát nemcsak a nagy alkotások, az irodalmi irányzatok vagy az irodalmi intézmények (például olyan folyóiratok, mint a Nyugat) alakítják ki, hanem a nagy íróegéniségek is. Ebben az értelemben a magyar irodalom „személyi szerkezete” közel öt évtizeden át: a harmincas évek elejétől a hetvenes évek végéig nem sokat változott; inkább kiegészült, mintsem átalakult. A harmincas években már irodalmunk nagy egyéniségei közé számított Illyés Gyula, Németh László, Kodolányi János, Tamási Áron, Veres Péter, Déry Tibor, nem sokkal később Weöres Sándor, Zelk Zoltán, Vas István, Jékely Zoltán, Kálnoky László, Rónay György, Sőtér István, Szentkuthy Miklós, Ottlik Géza, majd egy évtizeddel később Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Örkény István, Nagy László és Juhász Ferenc: ma már legtöbbszörük nincs közöttünk jelen. A nyolcvanas évek magyar irodalma más irodalom, mint a megelőző évtizedeké, és bár ebben az

utóbbi évtizedben (évtizedekben) is jelentékeny írók léptek fel az irodalmi életben — hadd hivatkozzam Tandori Dezsőre, Ágh Istvánra, Petri Györgyre, Konrád Györgyre, Esterházy Péterre és Nádas Péterre —, irodalmunk személyi rendszere legalább olyan mértékben változott meg, mint a húszas és harmincas évek fordulóján, midőn Illyés, Szabó Lőrinc, József Attila, Németh László és Déry nemzedéke, igaz Babits és Móricz szerepének elismerésével, már átvette a stafétabotot.

A radikális nemzedékváltás maga is előidézhetheti az irodalom státusának és tennivalóinak átalakulását, aminek eléggé beszédes bizonyítéka az, hogy nem sokkal Illyés, a legfőbb tekintély távozása után az akkor még posztstálinista mederben haladó irodalompolitika megpróbálta megtörni azt a kvázi-autonómiát is, ami az irodalmi élet sajátja volt: például az írószövetség 1981-es közgyűlését követő politikai manőverek vagy a Tiszatáj szerkesztőségének 1986-os felszámolása mutatja mindezt. Mindazonáltal nem csupán a nemzedékváltás idézte elő az irodalmi élet átalakulását, hanem az a lassú folyamlat is, amely révén az irodalom ezt a bizonyos kvázi-autonómiát valóságos önkormányzattá szerette volna átalakítani. Ez a törekvés nem járt átfogó eredményekkel, a nyolcvanas években mégis teret nyert és fontos részeredményeket hozott. Ilyen részeredményként könyvelhetjük el az 1981-es írószövetségi közgyűlést, amely annak ellenére, hogy a lengyel katonai hatalomátvétel baljós napjaiban zajlott le, (először 1956 szeptembere után) valóban demokratikus úton tudott vezetőséget választani. Ez a választás kétségkívül az autonómia térnyerését szolgálta, még akkor is, ha utóbb a megválasztott vezetőség vagy annak egy része visszatért a korábbi irodalompolitikai paternalizmus keretei közé. Ugyancsak az irodalmi élet természetesebb működését segítették a nyolcvanas években létrejött irodalmi társaságok, amelyek közül ugyan számos elhalt vagy csupán névleges maradt, néhány azonban, mint a Berzsenyi, a Móricz Zsigmond, a Németh László, a Veres Péter és az Örley Társaság életképesnek bizonyult, és az irodalmi élet oly régóta sürgetett irányzati átalakulásának, fejlődésének adott teret. Ugyancsak az irányzati és mozgalmi tagolódást tették lehetővé (már korábban is) a folyóiratok, elsősorban a vidéki folyóiratok, amelyek saját arcukat általában valamely irodalmi áramlat és csoport támogatásában, képviselőjében találták meg. Így a pécsi Jelenkor a „nyugatos” és „újholdas”, a debreceni Alföld a „népi” irodalmat, a szegedi Tiszatáj a magyar kisebbségek kultúráját, illetve a közép-európai gondolatot, a szombathelyi Életünk az avantgarde-ot és az emigrációs irodalmat, a kecskeméti Forrás pedig a szociográfiai munkát, az ügynevezett „valóságirodalmat”, támogatta, de más folyóiratok is igyekeztek kialakítani saját profiljukat. Mindez a korábbi monolitikus irodalomfogalom lebontásában, megszüntetésében játszott igen nagy szerepet, helyreállítva azt az európai kultúrákban hagyományos gondolkodást, amely az irodalmi, általában a szellemi életet a különféle irányzatok szabad érvényesülésének keretében képzelel, s az irodalompolitikának alávett irodalmi élet helyett a szellemi értékek és áramlatok autonóm „köztársaságának” felépítését kívánja elérni.

Az eddigiekből is kitetszik, hogy a nyolcvanas évek valójában az irodalom szabadságharcának, igaz, kissé hosszúra nyúlt korszaka volt. Hasonló szellemi függetlenségi küzdelem ment végbe 1955—1956 folyamán, akkor azonban jóval sebesebb volt az események üteme, igaz, az 1956 nyarán jóformán visszaszerzett irodalmi autonómiát az októberi felkelés leverése igen radikálisan és fájdalmasan megszüntette. A nyolcvanas években ez az autonómiáért viselt küzdelem lassabban haladt előre, voltak átmeneti visszaesései, sőt súlyos kudarcai. Az az irodalompolitika, amely az ötvenes évek „felvilágosulatlan” abszolutizmusát a hatvanas évek közepén — a politikai konszolidáció eredményességével párhuzamosan — a „felvilágosult” abszolutizmus mostanában mind többet bíralt paternalista gyakorlatával váltotta fel, ugyanis egészen 1988 tavaszáig érvényben maradt. Az irodalompolitika igen hosszú időn keresztül fenn kívánta tartani az irodalom egységének azt a fikcióját, amely mellett a különböző irányzatoknak nem lehet szervező szerepe, elzárkózott az ilyen mozgalmak határozottabb fellépése és megnyilatkozása elől, és ingerülten, nem egyszer hisztérikus intézkedésekkel reagált minden olyan jelenségre, amely a központilag elgondolt irodalommodelltől eltért, vagy éppenséggel a hivatalos állásponttal szemben

valamilyen ellenzéki pozíciót képviselt. Hosszasan lehetne sorolni azokat az eseteket, amidőn az irodalompolitika vagy az irodalompolitikát képviselő kritikai gárda minden tolerancia nélkül lépett fel írók, művek és folyóiratok ellen. Így jutott a betiltás sorsára Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című esszékötete, Sík Endre önéletrajzi visszaemlékezéseinek egy kötete, **Eörsi István** egyik könyve, részesült „szilenciumban” Kondár György, Petri György, később Csoóri Sándor, Csurka István és Nagy Gáspár, került sor rendőrségi, illetve bírósági eljárásra Konrád György és Haraszi Miklós ellen, „szervezték át” még a hetvenes évek elején a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének *Kritika* című folyóiratát, majd a *Mozgó Világ*ot, a győri Műhelyt és a *Tiszatáj*at — az „átszervezés” mindig a korábbi szerkesztőség leváltását és a folyóirat arculatának átalakítását jelentette —, indítottak büntetőhadjáratot a Bibó Emlékkönyv létrehozói és szerzői, illetve azok ellen az írók és esztéták ellen, akik az „első nyilvánosságból” kitiltott írásaikkal kénytelenek voltak a „második nyilvánosságban”: a szamizdat folyóiratokban vagy az emigráns magyar sajtóban jelentkezni. Számtalan erőszakos vagy manipulatív irodalompolitikai intézkedést és beavatkozást lehetne még említeni, a legtöbb magyar írónak és kritikusként — e sorok írójának is — vannak személyes tapasztalatai arról, hogy a „felvilágosult abszolutizmus” paternalista irodalompolitikája milyen módszerekkel, mesterkedésekkel, időnként milyen olcsó trükkökkel működött. Éppen az utolsó esztendőben tapasztalt retorziók — a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* erőszakos átalakítása, illetve Csoóri Sándor és Csurka István írásainak betiltása — keltette fel minden korábbinál erősebben az irodalom autonómiájának ösztönét, amely aztán az 1987 ősztől kezdve kibontakozó általános politikai átalakulás légkörében már radikálisan elutasítja azt az erőszakos gyámolítást, ami a paternalista irodalompolitika lényegi ismérve volt.

Az irodalom autonómiájának visszaszerzése ugyanakkor még erőteljesebben veti fel azt az irodalmunkban hagyományos kérdést vagy dilemmát, vajon az irodalomnak a jelen körülményei között a politikai vagy a művészi szférában kell-e elhelyezkednie. Más szóval, az íróknak a politika (publicisztika) vagy a szépirodalmi alkotó munka körében kell-e feladatokat, küldetést vállalniuk. A kérdésfelvetés, mint mondtam, nem új, tekintettel arra, hogy irodalmunk, a többi közép- és kelet-európai irodalomhoz hasonlóan szinte mindig arra kényszerült, hogy a nemzet sorskérdéseiben foglaljon állást, és pedig nemcsak művészetként: erkölcsi és esztétikai értékek létrehozása révén, hanem közvetlenül a politika színpadán. Így történt ez az 1945-ben bekövetkezett történelmi fordulat után is, midőn a magyar irodalom időnként a nemzet elemi érdekeit sértő hatalommal szemben volt kénytelen felemelni óvó szavát, és megszervezni a szellemi ellenállás rendszerét. A közéleti és politikai szerepvállalással egyidejűleg megfogalmazódott olyan igény is, amelynek értelmében az íróknak nem a néptribun vagy a barikádharcos szerepét kell vállalnia, hanem az alkotás belső körében kell dolgoznia, érvényes esztétikai értékeket kell létrehoznia, minthogy ezek az értékek minden politikai kiállásnál és szerepvállalásnál eredményesebben szolgálják a nemzet mentális épségének és szellemi önazonosságának védelmét. Nem szeretném különösebben kiélezni az úgynevezett „politizáló” és az úgynevezett „értéktelentető” irodalom polémiáját, illetve ellentétét, ez az ellentét ugyanis, véleményem szerint igazából nem is létezik, csak megállapítanám, hogy ezek a polémiák a jelenben is élnek, legalábbis az írószövetségen belül zajló eszmecserek vagy a múlt évben rendezett Debreceni Irodalmi Napok tanácskozásai erre vallanak. Az irodalom közéleti szerepvállalása körül folyó vitákat mindenestre erősen befolyásolja az a tény, hogy a nyolcvanas évek végén rohamos tempóban kezd kiépülni a hosszú évtizedeken keresztül elfojtott magyar politikai kultúra, és ez az irodalmat mintha tehermentesítené a korábban kényszerűen elvállalt és elvégzett közvetlen politikai szerepvállalástól. Jól tudjuk, hogy néhány esztendővel ezelőtt az ország egyetlen komolyabb politikai fóruma az írószövetség közgyűlése volt, az íróközgyűlés ebben az időben virtuális parlamentként működött, tekintettel arra, hogy a valóságos országgyűlésnek legfeljebb dekorációs szerep jutott a posztsztálinista hatalmi struktúra homlokzatán. Azóta viszont minden korábbi elképzelést és reményt messze fölülmúlva kezd kiépülni a hazai demokratikus politikai kultúra, illetve ennek eszköz- és feltételrend-

szere: az alkotmányos hatalomgyakorlás, a jogállamiság, a társadalmi érdekcsoportoknak az a független érdekképviselete, amely egészen a többpártrendszer elvi deklarálásáig, illetve számos autonóm politikai szervezet és mozgalom fellépéséig jutott el, valamint az a széles körű politikai nyilvánosság, amely talán a mai magyar fejlődés leglátványosabb eredményeit hozta, helyreállítva a szólás- és sajtószabadságnak azokat a normáit, amelyeket az európai demokratikus fejlődés megszabott az elmúlt több mint száz esztendő során. Az irodalom politikai szerepvállalása ilyen körülmények között szinte feleslegessé válik, elvégre, ha a magyar országgyűlés a jogállamiság és a politikai pluralizmus elvének megfelelően működik, nincs szükség arra, hogy az írószövetség közgyűlései kvázi-parlamentként működjenek. Ez a megállapítás azonban csak két (jelentős) megszorítással igaz: egyrészt azok az írók, akik érdeklődnek a politikai tevékenység iránt, mint állampolgárok, bizonyára részt fognak venni ennek a politikának a mozgalmában, ahogy az új független szervezetekben máris számos írónak, például Csoórinak, Csurkának, Konrádnak vagy Eörsinek vezető szerepe van. Másrészt az irodalomnak akkor is van közéleti szerepe és jelentősége, ha maguk az írók távol maradnak a politikai küzdelemtől és nem kívánnak részt venni a különböző pártok és mozgalmak életében. Az irodalomnak mindenképpen vállalnia kell ezt a közvettebb közéleti szerepet, azt, hogy a nemzeti identitás és kultúra védelmezője, egy virtuális erkölcsi kódex szószólója és fenntartója legyen. Az irodalomnak ez az erkölcsi jellegű közösségi szerepvállalása nélkülözhetetlen abban, hogy a különféle diktatórikus berendezkedések nyomása alatt megsérült vagy megroppant erkölcsi és szellemi értékek ismét hatékony történelmi erőt jelentsenek.

2.

A magyar irodalom nemcsak Magyarország irodalma, és ez a felismerés a nyolcvanas években talán minden másnál erősebben érintette meg a hazai irodalmi kultúra önismertét. A legtöbb nemzeti irodalomnak vannak tűzhelyei az országhatárokon kívül, a magyar irodalom azonban szinte példa nélkül áll abban, hogy központjainak és intézményeinek tekintélyes része a mai magyar állam területén kívül található. Irodalmunk az amerikai Nagy Károly találó metaforája értelmében olyan „szigetenger”, amelynek kontinentális központja természetesen a magyarországi irodalom, igen nagy része azonban a Kárpát-medencében és a nagyvilágban szétszórva található. Ebben az értelemben nemcsak Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs vagy Kecskemét és nemcsak Kolozsvár, Pozsony, Újvidék és Ungvár a magyar nemzeti irodalom központja és tűzhelye, hanem Bécs, München, Párizs, London, New York és Torontó is: a világtérképen mindenütt megtalálhatók irodalmunk erősebb vagy gyengébb fényei. Irodalmunk intézményi egysége, akárcsak a magyarság nemzeti egysége tragikus történelmi kényszerek — a trianoni és a párizsi békeszerződések, a veszített háborúk és a levert forradalmak — következtében bomlott fel, ugyanakkor a magyarság huszadik századi története nemcsak az ismétlődő leverettetések és bukások története, hanem azoknak a szellemi erőfeszítéseknek a históriája is, amelyek egy mélyebben és erősebben ható egység: a lelki egység megőrzése vagy helyreállítása érdekében folynak Magyarországon, a szomszédos országok magyar kultúrájában, illetve a nagyvilágon bárhol, ahol a magyar szó él, a magyar irodalom lángja fellobban. A magyar irodalom egységes intézményi rendjét ugyanaz a nemzedék — a reformkor történelmi felelősségtudattól vezérelt nemzedéke — hozta létre, amely magának a nemzetnek is új utat nyitott, új közösségi eszményeket adott. Ez az irodalmi egység valójában az irányzatok és a generációk küzdelmei során is fennmaradt, s csak akkor tört meg, midőn a magyarság nemzeti egysége: az elveszített első világháború után, a történelmi országterület feldarabolásának következményeként. A magyar nemzeti irodalmak mellett magyar nemzetiségi irodalmak jöttek létre, s egy újabb „reformnemzedékre” — Kós Károly, Bánffy Miklós, Kuncz Aladár, Reményik Sándor, Kemény János, Tamási Áron, Győry Dezső, Mécs László, Fábry Zoltán, Szenteleky Kornél, Herceg János, Szirmai Károly — várt az az

áldozatos, egyszersmind magasztos feladat, hogy a kisebbségi sorsra kárhoztatott erdélyi, felvidéki és délvidéki magyarságnak irodalmat, irodalmi intézményeket teremtsen. Főként a második világháború s az országban bekövetkezett nagy társadalmi rengések következtében ezt egészítette ki egy új magyar irodalmi képződmény: a nyugati emigráció magyar irodalma, amely megintcsak alkotó és szervező tehetségek — Cs. Szabó László, Márai Sándor, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Határ Győző, Faludy György, Borbándi Gyula, s hadd ne soroljam tovább a Magyarországon is jól ismert neveket — áldozatos erőfeszítéseinek eredményeként született.

Több magyar irodalom volna tehát? Magyarországi, romániai, szlovákiai, jugoszláviai, kárpátaljai és nyugati magyar irodalmakkal kellene számolnunk? Igencsak eltérőek a válaszok. Tudjuk, Romániában, legalábbis hivatalosan, már nem magyar irodalomnak, hanem „magyar nyelvű román irodalomnak” nevezik azt az irodalmi kultúrát, amelyet Sütő András és Kányádi Sándor művei teremtenek. Mintha egy elnevezéssel, akár egy elnöki dekrétummal meg lehetne változtatni egy irodalom nyelvét és lelkét: emberi lényegét. Ugyanolyan ostoba erőszak ez, mint átírni a történelmet, átmaszkírozni a régészeti leleteket, megváltoztatni a temetők arculatát, átkeresztelni a településeket: a századunkban oly módszeresen terjedő abszurd fogások közé tartozik. De ne törődjünk az abszurditással, nézzük inkább irodalmunkat, s tegyük fel ismét a kérdést: hány magyar irodalom létezik? Nyilvánvalóan egyetlenegy, mint ahogy egyetlen magyar nemzet él a történelem színpadán, habár ennek a nemzetnek a határoktól lemetszett részeit nemzetiségeknek, az idegenbe sodródott tagjait pedig diaszpórának nevezik. Él ez a meggyőződés a magyarországi, a kisebbségi és a nyugati magyar irodalom köreiben egyaránt: a magyar kisebbségi irodalmak, hacsak törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig is igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával, ezt tanúsítja ezeknek az irodalmaknak a története. A romániai magyar irodalom képviselői 1928-ban az Erdélyi Helikon ankétján tettek hitet emellett a szoros közösség mellett, a szlovákiai Magyar Írás című folyóirat 1932-ben írott szerkesztői beköszöntője pedig arra az értékre figyelmeztetett, amelyet a nemzetiségi irodalom jelent a nemzeti, az egyetemes magyar irodalom számára: „tervezzük — a kiforrt új kisebbségi életforma a magyarság egyeteme számára is óhajtott és követett példa legyen, amely új alapokkal erősítse meg az összmagyarság életét is”. A magyar nemzetiségi irodalmakat azonban nemcsak elvi deklarációk fűzték a nemzeti irodalom egészéhez, hanem fejlődésük egész menete is: a pontos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte párhuzamosan halad a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. A húszas évek avantgarde áramlatai és újrealista kezdeményezései éppúgy párhuzamosan jelentek meg a hazai és a nemzetiségi irodalomban, mint a harmincas évek népi törekvései, költői mitologizmusa és intellektualizmusa vagy „valóságirodalmának” dokumentarista áramlata. Mindenesetre irodalomtörténeti tény, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi irodalmakat sokkal több szál fűzte és fűzi a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban fejlődő „többségi” nemzet irodalmához. A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek voltak, a nemzetiségi kultúrák „hid” szerepét valósították meg, s mint irányzat- és poétikatörténeti kapcsolatok voltaképpen beilleszthetők a kelet-közép-európai irodalmak általánosabb fejlődéstörténeti hasonlóságának keretei közé.

A magyar irodalom — vállalt hagyományai, nemzeti tudata és esztétikai értékrendje értelmében — egységes szellemi entitás, ennek a szellemi entitásnak azonban több központja, mondhatnám azt is, több történetileg kialakult intézményrendszere van. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára” hasonlít: ebben a „köztársaságban” a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van a romániai, a csehszlovákiai, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennek az irodalmi „respublicának” az egység és a különbözőzés a lényegi tulajdonságai: egység az irodalom nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözőzés társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi feladataiban. Mindez természe-

tesen megváltoztatta a magyar nemzetiségi irodalmak indentitás-tudatát: ennek az újszerű indentitásnak a meghatározását végezte el az irodalmi életben közkeletű „kettős kötődés” elmélete: mint tudjuk, ez az elmélet a nemzetiségi irodalmak etnikai-nyelvi-kulturális, valamint állampolgári-társadalmi kötődését, illetve meghatározottságát tételezi. A „kettős kötődés” elmélete ugyanakkor nem alakítja át radikális módon ezeknek az irodalmaknak „ontológiai” lényegét, azaz nem zárja ki őket a magyar irodalomból, s nem helyezi át őket más nemzeti irodalmak kereteibe. Ugyanakkor a mában már nem csupán „kettős”, inkább „hármás” kötődésről vagy meghatározottságról beszélhetünk: arról, hogy a nemzeti-kulturális, illetve társadalmi-politikai meghatározottság mellett igen erősen érvényesül a magyar kisebbségi irodalmak kötődése az iránt a magyar nemzetiség iránt, amelynek etnikai és kulturális fennmaradását szolgáltniok kell. Ezen kívül a „kettős kötődés” elmélete által megjelölt társadalmi-politikai meghatározottságnak is együtt kell(ene) járnia az egyéni és közösségi jogok széles körű érvényesülésével, máskülönben ez nem „kötődés”, hanem kiszolgáltatottság, amely a kisebbségi irodalomnak nemcsak a fejlődését, hanem a pusztas fennmaradását is kérdésessé teszi. Ha az irodalmat, Roland Barthes-hoz hasonlóan egyszerűen úgy tekintjük, mint intézményt, másrészt mint művet, a magyar nemzetiségi irodalmak irodalomtörténeti elhelyezése is kettős lehet: mint intézmény a maga különleges helyzetének megfelelően működik, autonómiára törekszik, s amilyen mértékben a nemzetiségpolitikai gyakorlat ezt lehetővé teszi, mint sajátos kulturális autonómia kíván beilleszkedni a szomszédos országok irodalmának intézményes szerkezetébe; mint mű, pontosabban mint művek esztétikai és történeti rendszere viszont a magyar irodalom szerves részét alkotja.

Mostanában bizonyára az egység gondolatát, a nemzeti és szellemi összetartozás ügyét kell előtérbe állítanunk, már csak azért is, mert ez a gondolat és ez az ügy védelemre szorul. Elsősorban a romániai magyarság, az ottani magyar kultúra tekintetében, amely a minden korábbinál erőszakosabb román kisebbségi politika következtében végső veszélybe került. Közismert eseményekre és intézkedésekre hivatkozom: az erdélyi magyarságnak már régen nincs politikai képviselője, hacsak a most már Magyar Származású Dolgozók Tanácsának elnevezett hivatalos látszatszervezetet vagy a bukaresti nemzetgyűlésben ülő magyar janicsárokat nem tekinti valaki ilyennek, de az elmúlt néhány esztendőben szinte összeomlott az ottani magyarság kulturális intézményrendszere is. Nemcsak a magyar főiskolai oktatást számolták fel, hanem a közép- és az alsófokú oktatás tetemes részét is, az erdélyi magyar iskolakötelesek nagyrésze ma már román oktatási intézményekben kénytelen tanulni, a magyar pedagógusok a Kárpátokon túli román vidékekre kényszerülnek, helyükbe hoznak magyarul nem tudó román pedagógusokat, még a székely városokba és falvakba is. Megszűnt a bukaresti magyar televíziós műsor, a kolozsvári és marosvásárhelyi magyar rádióadás, számos magyar színháznak ma már román előadásokat kell rendeznie, megszűnt több folyóirat, és a működő folyóiratok és lapok is többé-kevésbé elveszítették nemzetiségi arculatukat, rákényszerültek arra, hogy egyszerűen a román propaganda magyar nyelvű szócsövei legyenek; továbbá összezsugorodott a magyar könyvkiadás, amely a korábbinak az egyötödére, egyharmadára csökkent, s nem éri el a legsötétebb „ötvenes” évek mértékét sem. A bukaresti Kriterion könyvkiadó ma már nem adhat közre magyar történelmi, művelődéstörténeti, irodalomtörténeti és néprajzi kiadványokat, és megszűnt az erdélyi magyar emlékirók egykor rendkívül népszerű ügynevezett „fehér” sorozata is. Szigorú előírások kötelezik a kiadót arra, hogy a megjelenő művek mind nagyobb hányada román írók magyar fordítása legyen, s különféle adminisztratív manipulációk kívánják megakadályozni a romániai magyar irodalom folyamatos működését. A cenzúra mind több kézirat megjelenését akadályozza meg, nem egyszer kinyomott könyvek válnak az irodalomrendőri intézkedések áldozataivá, s ma már számos erdélyi magyar író — így Sütő András, Kányádi Sándor és Beke György — csak Magyarországon tudja megjelentetni műveit. Az is eléggé ismert, hogy mind több erdélyi magyar író választja az áttelepülést vagy a menekülést: az elmúlt évtizedekben közel negyven romániai magyar író kényszerült arra, hogy szülőföldjét elhagyva Magyarországon vagy a nyugati

világban keressen magának új otthonot. A romániai magyar irodalomnak ebben a példátlanul súlyos helyzetben kell vállalnia hagyományos felelősségét a nemzeti tudat és kultúra fenntartása iránt.

A többi magyar kisebbség helyzete sem ad okot különösebb megnyugvásra, ámbar éppen az utóbbi esztendőben észrevehetünk biztató jeleket is. Enyhült az a politikai nyomás, amely a szlovákiai magyar irodalomra nehezedett a nyolcvanas évek első felében, midőn a magyar iskolák egész sorának megszüntetése, a Duray Miklós ellen elrendelt politikai per vagy a pozsonyi Madách könyvkiadó vezetésében tapasztalt sztálinista jellegű irodalompolitika igen megnehezítette olyan kiváló írástudók alkotómunkáját, mint Dobos László, Tőzsér Árpád, Cselényi László, Koncsol László vagy Zalabai Zsigmond. Az enyhülés jele volt, hogy a szlovákiai magyarság kulturális szervezete, a Csemadok ismét visszakapta korábban elveszített alkotmányos státusát, s bizonyos liberalizálódás következett a kiadói politikában is. Jugoszláviában, az ország mind kataszrofálisabb gazdasági válságának, a mind hevesebben jelentkező nemzeti és nemzetiségi küzdelmeknek, illetve a nagyszerb nacionalizmus megerősödésének a következményeként ugyancsak a nyolcvanas években vált súlyosabbá a magyar nemzetiség helyzete. Magyar iskolák bezárása, értelmiségiek ellen folytatott politikai perek, a cenzúra szigora és nem utolsósorban a Vajdaság autonómiájának lényegi megszüntetésére irányuló nyomás jelezték a korábban kedvezőbb körülmények baljós átalakulását. Mindez azonban megnövelte a vajdasági magyar értelmiség ellenálló készségét is, az újvidéki Magyar Szóban mostanában jelentkező bátrabb kritikai hangvétel, a megélénkülő tiltakozó mozgalmak vagy egyszerűen az a tény, hogy a politikai és művészi avantgarde jegyében dolgozó Új Symposion című újvidéki folyóirat korábban leváltott és súlyosan megbírált szerkesztője: Sziveri János legutóbb egy Budapesten megjelent verseskönyvéért rangos irodalmi díjban részesült, nos, mindez azt mutatja, hogy a jugoszláviai magyar irodalmi élet is kezdi összeszedni erőit, és szembe tud szállni azzal az intoleranciával, amelyet a hatalmi bürokrácia és a nagyszerb nacionalizmus képvisel. Végül a kárpátaljai magyar szellemi élet az, amelynek helyzetében egyértelműen pozitív változásokat tapasztalhatunk. Korábban talán ez a szellemi élet küzdött a legnehezebb gondokkal, legalábbis voltak idők, amikor az erdélyi magyar irodalom jóval nagyobb függetlenség birtokában élt és dolgozott, mint a kárpátaljai. A szovjet politikai életben kibontakozó demokratizálás következtében mindenesetre az ottani magyar értelmiség és irodalom is mindinkább magára talál, s ma már azon dolgozik, hogy létrehozza a maga kulturális intézményrendszerét: megalakult a kárpátaljai magyar kulturális egyesület és az ungvári egyetem Hungarológiai Intézete, és a hírek szerint hamarosan létrejön a kárpátaljai magyarság első irodalmi folyóirata. Talán ezek az ungvári események a nyolcvanas évek végének legfontosabb magyar kisebbségi fejleményei: azt igazolják, hogy kedvezőbb légkörben az oly sokszor szétvert és megalázott magyar nemzetiségben még van kellő kezdeményező készség, küzdeni akarás és életerő.

3.

A nyolcvanas évek végének magyar irodalmi kultúrája nagyrészt kétségtelenül az irodalom autonómiájának visszaszerzéséért, a magyar kisebbségek, kivált az erdélyi magyarság keretei között pedig egyszerűen a túlélésért küzdött, mindez azonban nem jelenti azt, hogy az alkotó munkának ne lettek volna igen érdekes és fontos eredményei. Nehéz volna egy rövidebb beszámoló keretében áttekinteni ezeket az eredményeket, így csak a föltűnőbb, mondhatnám, tartós irodalmi értéknek ígérkező műveket szeretném érinteni, azokat, amelyek talán meg fogják szabni ennek az alighanem korszakos fordulatnak látszó „évtizedfordulónak” az arculatát. Nem összefüggő kritikai képnek a megrajzolására törekszem, a legkevésbé sem arra, hogy irodalomtörténeti mérleget készítsek az „évtizedforduló” irodalmi vonulatairól és törekvéseiről, s mintegy „taxative” felsoroljam a fontosabb szerzőket és műveket. Csupán néhány „jelenséget” rögzítenék elsősorban a költészet és az

elbeszélő irodalom köréből, annak tudatában, hogy ez utóbbi súlya tovább növekedett, de azért a költészet hagyományos értéke sem csökkent számottevően, inkább az új magyar drámairodalom lett halványabb, legalábbis a hetvenes évek látványosabb előretörése után.

A nyolcvanas évek vége egyszersmind a Nyugat „harmadik” költőnemzedékének búcsúja, nemcsak azért, mert eltávozott Jékely Zoltán, Hajnal Anna, Kálnoky László, majd Weöres Sándor; a nemzedék közöttünk élő képviselői — Vas István, Csorba Győző, Takáts Gyula, Képes Géza, Károlyi Amy vagy a Kanadában élő Faludy György — is a visszatekintés, a számvetés és a búcsú elégikus könyveit írják. Ez a visszatekintés és számvetés egyszersmind a költői életbölcselet összegzésének alkalma: ezek a költők általában a vers morális küldetését hangsúlyozzák és a sztoikusok hagyományai szerint teszik végső mérlegre súlyos történelmi tapasztalataikat. Meggyőződésük szerint a viharos magyar és közép-európai történelemben „vetett” emberi személyiség egyedül az alkotó munkában szabadulhat meg gyötrelmeitől, félelmeitől és csalódásaitól. Szépen jelzi ezt a gondolatot Csorba Győző *A legszebb hang* is című költeménye (legutóbbi: *A szavak bolyhai* című kötetéből): „Most fontosabb a vers, mint bármikor. / Most fontosabb, mint életem, halálom, / s nem-írni többé — többé nem bírok”. Hasonló meggyőződés ölt alakot a következő nemzedék munkásságában: Rákos Sándorra, Rába Györgyre, Jánosy Istvánra, Somlyó Györgyre, Lator Lászlóra, a nyugaton élő Határ Győzőre és Tűz Tamásra, a sajnos igen kevés verset publikáló Nemes Nagy Ágnesre gondolok. Az ő kivételével mindannyian nagyszerű új verseskönyvekkel tették gazdagabbá költészetünket, s miközben elemző szigorral tárják fel az emberi személyiség mélyvilágát, keresik ennek a személyiségnek a benső szerkezetét, s kísérletező kedvvel tesznek próbát a személyiségváltás lehetőségeivel, átvéve akár régi költők és régi korok stílusát, mindig kifejezésre juttatják azt a meggyőződésüket, hogy csak az alkotó munkában és ennek eredményében lehet megtalálni a bizonyosságot és a reményt. Somlyó György *Írás* című versét szeretném idézni példa gyanánt; ez a költemény úgy beszél a költészetről, hogy tudja, a költői személyiség és maga az alkotás mennyire meghatározhatatlan fogalom, mégis a költői műben találja meg a személyiség védelmének egyetlen zálogát: „ó megnevezületett / vers annúciációja / a szótlantul fogant / amely végülis a szó / véreben és mocskában jó a világra / ihlet angyali üdvözlete / alig feltűnő máris eltűnő / *angelus novus* / jelenj meg mégis mindig újra”. Az alkotó munka és a költői személyiség hasonló lényegi kapcsolatát fejezi ki Orbán Ottó, Kalász Márton, Marsall László, Parancs János, Vasadi Péter, Beney Zsuzsa, Gergely Ágnes, Tóth Judit és Takács Zsuzsa költészete, és ez a „személyiségvizsgáló” ismeretelméleti vagy antropológiai igény fejeződik ki olyan, a határokon túl élő magyar költők munkásságában is, mint a vajdasági Ács Károly és Tolnai Ottó, az erdélyi Markó Béla, Egyed Péter és Balla Zsófia vagy a nyugati Horváth Elemér, Baránszky László és Thinsz Géza. Az új magyar költészet egyik legtermékenyebb és legvitatottabb egyénisége: Tandori Dezső mindenkinél erősebben élte át az emberi személyiség „ontológiai” bizonytalanságát és „ismeretelméleti” meghatározhatatlanságát, és egy „kvázi-létezés” aprólékos leírásában találta meg a lehetséges megoldást, erre vallanak újabb verseskönyvei és prózai művei (*Celsius, sár és vér és játék*).

Az emberi személyiség meghatározásának kísérletei mellett költészetünk egy másik vonulata a küzdelmek árán kiharcolt létbizalmat szólaltatja meg. Ennek a létezés iránti bizalomnak a „hosszú énekeit” írja Juhász Ferenc, akinek újabb nagyszabású versépitményei: a *Halott feketerigó* és a *Fekete Sas király* mítikus módon állítják egymással szembe az életet és a halált, s az élet győzelmének reményében kívánják összegezni az emberi lét és a történelem, illetve a költő egyéni tapasztalatait. Az összegzésnek ez az igénye indokolja Juhász hatalmas lírai-epikai szerkezeteit, valóságos „verskatedrálisait”: a költői képek féktelennek tetsző burjánzását, az anyagi világról képet adó „katalógusokat”. Ez a költészet is azt igazolja, hogy a magyar lírában tovább élnek a közösségi költészet hagyományai, és ma is időszerű az a személyiségfelfogás, amely az alkotó emberben nem a világba vetett magányos „én”-t lát, hanem egy emberi közösség, a magyarság, akár az egész emberiség képviselőjét, akinek a nemzet és a világ sorsáért kell felelősséget vállalnia. Ezt a meggyőző-

dést fejezi ki Csoóri Sándor nagyhatású költészete, így legutóbbi *Kezemben zöld ág* című verseskötetében, amely a közösségi és történelmi létben — természetesen nem küzdelmek nélkül — otthonra találó ember tapasztalatait és felismeréseit szövegezte meg. Csoóri jól tudja, hogy a nemzeti történelmet iszonyatos tragédiák tagolják, s költészetében ezekről, így az erdélyi magyarságot sújtó elnyomásról is számot ad: ez utóbbi számadás élteti a kolozsvári Kányádi Sándor költészetét, akinek *Sörény és koponya* című verseskötetében csak Magyarországon láthatott napvilágot. Az erdélyi költő nagyszabású lírai siratókban vagy groteszk költői helyzetjelentésekben ad képet a román nacionalizmusnak kiszolgáltatott magyar kisebbség sorsáról és közérzetéről, ahogy *Krónikás ének* — Illyés Gyula emlékének szentelt — költeményében írja: „ég már a szekértábor is / remény sincs fölmentő seregre”. A keserű beszámolókat és vallomásokat mindazonáltal a végső helyállítás erkölcsi parancsával egészíti ki: „ebben / a hősietlen / korban hőnek lenni nem érdemes és nem szabad / de meg se add magad”. A közösségi és történelmi kötelekek tudata és vállalása kap nagyobb szerepet Fodor András, Szécsi Margit, Tornai József, Csukás István, Ágh István, Bella István, Tóth Bálint, Ratkó József, Szepesi Attila, Bisztray Ádám, Nagy Gáspár, illetve az erdélyi Lászlóffy Aladár, Lászlóffy Csaba, Király László, Farkas Árpád, a szlovákiai Tózsér Árpád, Gál Sándor, a vajdasági Fehér Ferenc és Brasnyó István, valamint a kárpátaljai Füzesi Magda és Balla D. Károly költészetében. A nyolcvanas évek fontosabb líratörténeti fejleményei közé tartozik a magyar politikai költészet újabb felvirágzása, ami nyilván a társadalmi és nemzeti sorskérdések élesebb megjelenésével függ össze. Az imént említettek mellett elsősorban a hosszú éveken keresztül csak a szamizdat sajtóban megjelenő Petri Györgyre és a Kolozsvárról Genf-be települt Szócs Gézára gondolok; az előbbinek az idén jelent meg *Valahol megvan* című kötete, az utóbbinak nemrég Budapesten *A szélnek eresztett bábu*, New Yorkban pedig *Az uniformis látogatása* címmel adták közre verseskötetét.

A magyar költészet korszakos jelentőségűnek tetsző változását jelezte a nyolcvanas évek avantgárd experimentalizmusának feltűnése, ez az áramlat idegen minták szórványosabb ösztönzése mellett főként a párizsi Magyar Műhely körül gyülekező költők: az irodalom-szervező tevékenységet is folytató Bujdosó Alpár, Nagy Pál, Papp Tibor, továbbá Bakucz József, Kemenes Géfin László és Vitéz György, valamint az újvidéki Új Symposium költészete, kivált Szombathy Bálint hatására fejlődött ki. A különféle lettrista, „minimal art”, konceptualista, fonikus és főként vizuális megoldások első nagy áttörését az 1982 végén megjelent *Ver(s)ziók* című antológia hozta, az említett párizsi, illetve újvidéki költők mellett Zalán Tibor, Géczy János, Endródi Szabó Ernő, Kemenczky Judit, Szkárosi Endre, Petőcz András és Garaczi László voltak az avantgárd-vizualitás hívei. Az az experimentalizmus, amely a nyelvkritikai jellegű kísérletektől egy teljesen új szemiotikai rendszer létrehozásának eltökélt szándékához vezetett, nálunk mindenestre más hangsúlyokat, más értelmezéseket kapott. Zalán Tibor, aki *Hagyj még, idő!* című kötetének tanúsága szerint máris új költészetünk egyik legtehetségesebb egyénisége, egy írásában arra hivatkozott, hogy a kelet-európai avantgárd költészet egészen más feltételek mellett, következképpen más célkitűzések jegyében jön létre, mint a nyugati. „Ezen a tájon a gesztusnak akkor is társadalmi értéke van, ha a társadalomból kivonulást célozza meg... A világ e tájékán igazán érdekes, a nagyvilág érdeklődésére számot tartó mű akkor született, ha a kísérleti eszközök visszakerültek az életközegbe, s ott feltöltődtek azokkal a feszültségekkel és sókkal, amelyeket a laboratórium klórszaga és sterilitása nem volt képes biztosítani. Itt nem a forma századik variációja a bravúr, hanem a századikhoz is megtalált szervesség, feltalált lét-elevenség.” Voltaképpen ezt a költészeteszményt fogadja el Zalán mellett a szlovákiai Cselényi László, a vajdasági Sziveri János, illetve az „új költői érzékenységet” képviselő Kukorelly Endre, Várady Szabolcs, Rácz Péter, Balaskó Jenő vagy Györe Balázs, s a költészet morális, valamint humánus küldetését hangoztatja a József Attila Körben tömörült fiatal alkotók *A lap* című folyóirata is, amely több irányzat és csoportosulás pluralisztikus tevékenységét mutatja be.

Prózaírodalmunk alakulását, legalábbis a nyolcvanas években, egy sajátos prózapoétikai

„polarizálódás” jellemzi, az tudniillik, hogy az elbeszélő próza részben filozófiai-antropológiai, részben történelmi-politikai érdeklődésű áramlatokra szakadt: az első ábrázolásmódja reflexív és metaforikus, az emberi létezés nagy konfliktusait epikai parabolákban ábrázolja, és ezeket a parabolákat szüntelenül átszővi az elbeszélő szubjektivitása, önvizsgálata, a második ábrázolásmódja dokumentatív és szociográfikus, és az író szándéka szerint a nemzeti történelem vagy a mai magyar társadalom tisztázatlan konfliktusait világítja meg. Az antropológiai-metaforikus elbeszélő irodalom legnagyobb mai egyénisége kétségtelenül Mészöly Miklós, akinek két utóbbi könyve — a *Megbocsátás* című regény és a *Sutting ezredes tündöklése* című novelláskötet — hétköznapi embereket és eseményeket emel mintegy mitikus magaslatra, annak érdekében, hogy értelmezhesse az embernek a mindenségben és a történelemben elfoglalt helyzetét. Hasonló prózáiró törekvések olvashatók ki Mándy Ivánnak azokból az elbeszéléseiből, amelyek a hétköznapi dolgok leírása vagy átpoetizálása révén állítanak emléket egy történelmi válságkorszakon átláboló nemzedék tapasztalatainak, és ennek az elbeszélő irányzatnak a keretébe lehetne elhelyezni a londoni Határ Győző *Köpönyeg sors (Iulianosz ifjúsága)* című történelembölcseleti, illetve a bécsi Monoszlőy Dezső *Menekülés Szodomából* című mitikus regényét, továbbá Hernádi Gyula fantasztikus regényparaboláit, illetve a kolozsvári Panek Zoltán, Bálint Tibor, Bodor Ádám, Vári Attila és Mózes Attila „abszurd” történeteit: ez utóbbiak a hatalmi erőszak és a másokkal szemben megnyilvánuló türelmetlenség természetét ábrázolják. A másik: dokumentarista-történelemkutató áramlat talán legnagyobb, egyszerismind legsikeresebb teljesítményét Cseres Tibor *Vizaknai csaták* című történelmi regénye adta, amely rendkívül gazdag dokumentáció birtokában adott képet Erdély közelmúltjáról a szabadságharc leverése és az első bécsi döntés (1940) között. Ez a regény a történetírást sok tekintetben megelőzve világította meg a szerencsétlen politikai folyamatokat — a magyar mulasztásokat és román mesterkedéseket —, amelyek következtében Erdélyt kiszakították abból az állami kötelékből, ahová ezer esztendőn keresztül tartozott. Történelmünk „fehér foltjainak” az eltüntetésére vállalkoztak emellett Galgóczi Erzsébet *Vidravas* vagy Szász Imre *Ménesi út* című sikeres regényei is: mindkettő a Rákosi Mátyás nevéhez fűződő önkényuralom — az „ötvenes évek” — keserű történetét idézte fel. A történelmi számvetés igénye hatja át Konrád György két, addig csak a „második nyilvánosságból” ismert regényét: *A cinkost* és a *Kerti ünnepélyt* is, ezek a kitűnő könyvek közelmúltunk nagy társadalmi és szellemi összeütközéseit mutatják be. Ugyancsak a történelmi tisztázás szándékával léptek fel Sándor Iván, Csiki László, Sükösd Mihály, Tamás Menyhért, Végh Antal és az Erdélyből ugyancsak áttelepült Molnár H. Lajos újabb prózai művei. A két nagy áramlat: az antropológiai-metaforikus és a dokumentatív-történelmi mellett természetesen szerepet kapott a hagyományosabb narratív elbeszélés is, olyan prózai művekre gondolok, mint Sótér István *Bárányt szoptató oroszlán* című költői regényelégijá, Szabó Magda *Az ajtó* című kitűnő erkölcsregénye, illetve Karinthy Ferenc, Csurka István, Szakonyi Károly, Szalay Károly, Bertha Bulcsú vagy az erdélyi Sütő András, Szabó Gyula, Fodor Sándor, Beke György és Huszár Sándor, a szlovákiai Duba Gyula, Dobos László és Mács József, a vajdasági Brasnyó István, valamint a kárpátaljai Balla László elbeszélő művei. A nyolcvanas évek második felének irodalmi eseményei közé tartozott Szentkuthy Miklós *Frivolitások és hitvallások* című önéletrajzi interjúkötetének megjelenése vagy Cs. Szabó László, Domahidy András és Ferdinandy György emigrációban készült írásainak hazai közreadása.

Az új magyar prózában mindazonáltal a fiatalabb írónemzedék hozott fordulatot, azok az írók, akik a hagyományosabb narrációt: a történetmondást, a környezetrajzot és a jellemrajzot egy reflexivebb: személyesebb és ironikusabb elbeszélő módszerre cserélték fel. Elbeszélő irodalmunkban ezzel a szemlélet- és hangváltással ment végbe az a „poszt-modern” fordulat, amelynek következtében a magyar próza most már minden tekintetben azonos hullámhosszra került a modern epikai fejlődéssel. Mindenekelőtt két íróra: Esterházy Péterre és Nádas Péterre gondolok, mindketten egy-egy nagyterjedelmű prózai kompozícióval jelentkeztek a nyolcvanas évek közepén. Esterházy *Bevezetés a szépirodalomba*

című könyve összefoglaló mű, amely *A próza iszkolása* című ironikus beszámolóval kezdve, és *A szív segédigéi* című tragikus hangú vallomás-montázzsal végezve egy évtizedes alkotó munka eredményeit rögzíti, Nádas *Emlékiratok könyve* című munkája pedig a nagyregény műfaját korszerűsíti, miközben a magyar és a közép-európai történelem közelmúltjának elemző képét adja. Ugyancsak a magyar „posztmodern” elbeszélő irodalom változatai jelennek meg Temesi Ferenc *Por* című, lexikonformában szerkesztett regényében és Sebeők János *Médium* című mítoszregényében, továbbá Dobai Péter, Bereményi Géza, Lengyel Péter, Márton László, Krasznahorkai László, Molnár Miklós, valamint az erdélyi Ágoston Vilmos és Szávai Géza, a vajdasági Balázs Attila, Bognár Antal és Juhász Erzsébet műveiben, továbbá a szlovákiai Grendel Lajos *Éleslövészet*, illetve *Galeri* című regényeiben, az utóbbiak a szlovákiai magyar kisebbség megpróbáltatásairól adnak lírai rajzot.

Már utaltam arra, hogy legalábbis szerintem a magyar drámairodalom valamivel halványabbnak tetszik, mint a hetvenes években, amikor az úgynevezett „kelet-európai” abszurd dramaturgiája nálunk is irodalomtörténeti jelentőségű áttörést okozott például Örkény István, Hubay Miklós, Deák Tamás, Csurka István, Szakonyi Károly, Görgey Gábor, **Eörsi István** és mások műveiben, illetve a példázatos értelmű történelmi dráma új fejezete kezdődött, elsősorban az erdélyi írók: Sütő András, Székely János, Páskándi Géza, Kocsis István és Lászlóffy Csaba színpadán. Ám a nyolcvanas éveknek is megvoltak az eredményei, mindenekelőtt abban, hogy új drámaírónemzedék lépett fel, ennek Spiró György, Nádas Péter, Kornis Mihály és Bereményi Géza a legtöbb reményre jogosító képviselői. Ez az új nemzedék természetes módon asszimilálta az abszurd dráma eljárásait, ugyanakkor új megoldásokat keres, például a bölcséleti dráma vagy valamiféle neonaturalizmus lehetőségeiben. Végül szólni kell arról, hogy a nyolcvanas évek végének magyar irodalmában a többi műfajjal egyenrangú szerepe van az esszé műfajának, amely a Nyugat vagy a két világháború közötti „esszéíró nemzedék” szellemét követve ma is kilátó pontokat, biztos irányokat keres, hogy át tudja tekinteni a mind kaotikusabb társadalmi és szellemi viszonyokat s rendet teremthessen az eszmék és gondolatok zürzavarában. Ennek az esszéirodalomnak olyan kiváló képviselői voltak a nyolcvanas évek végén, mint Sötér István, Kolozsvári Grandpierre Emil, Somlyó György, Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Németh G. Béla, Bodnár György, Domokos Mátyás és Czine Mihály, a fiatalabb nemzedék soraiból Kenyeres Zoltán, Rónay László, Görömbei András, Csűrös Miklós, Balassa Péter, Radnóti Sándor és Szilágyi Akos, illetve a határokon túlról az erdélyi Benkő Samu, Gáll Ernő, Kántor Lajos és Gyimesi Éva, a vajdasági Bori Imre, Bosnyák István és Thomka Beáta, a szlovákiai Turczel Lajos, Fónod Zoltán, Koncsol László és Zalabai Zsigmond és az emigrációban élő Határ Győző, Hanák Tibor, Borbándi Gyula, Szabó Ferenc, Czigány Lóránt, Pernecky Géza és Albert Pál. Az évtized — sőt évszázad és évezredforduló magyar irodalmának (és kultúrájának) eredményeivel és törekvéseivel ennek az esszéirodalomnak az ifjabb nemzedékei fognak számot vetni: a változások bizony nagyok, ennek a számvetésnek is elérkezett az ideje.